

ПОСЕЛЕННЯ І БУДІВЛІ СЕВРЮКІВ (XIV–XVII століття)

Василь Балушок

УДК 908+39](477.43)“13/16”

У статті йдеться про особливості поселенської структури і житлобудування все ще значною мірою загадкових севрюків сходу України. Порівняно з населенням Сіверщини передмонгольського часу, їхні поселення ставали меншими, а житла поступово перетворювалися з напівземлянкових на наземні. Водночас це були переважно «дворища», де в різних будівлях мешкала значна кількість людей. Основним матеріалом для будівництва слугувало дерево. Господарські будівлі стояли на спеціальному великому дворі, що, вочевидь, мав назву «гумно».

Ключові слова: севрюки, поселення, дворище, житло, господарські будівлі.

The article is dedicated to the peculiarities of the settlement structure and habitation building of the Sevriuks from the East of Ukraine, who are still mysterious in a certain way. In comparison with Sivershchyna population of the pre-Mongolian period, their settlements have become smaller and the habitations have been changed gradually into land from the half-dugout. At the same time these are mainly *farmsteads*. A considerable number of people lives in different buildings. Wood is used as the main building material. Economic constructions are situated in a special large yard, called, evidently, *a barn*.

Keywords: the Sevriuks, settlement, farmstead, habitation, economic constructions.

Дослідники початку ХХ ст. називали севрюків — корінних жителів Сіверської землі пізньосередньовічно-ранньомодерних часів — «загадковими» і «таємничими». Як не дивно, за час, що минув, наші знання про них майже не зросли. Передусім це стосується конкретних особливостей культури та способу життя севрюцької спільноти, про які ми все ще знаємо вельми мало. Вищевисловлене є справедливим також і щодо поселень, жител і господарських будівель севрюків, які предметом спеціального вивчення також не були. В етнологічній літературі про них містяться лише деякі розрізнені відомості, які зазвичай автори публікацій не атрибутовували саме як севрюцькі. Наприклад, такі дані стосовно сіверських міст зазначено у книзі радянського етнологіста М. Рабиновича, присвяченій російському¹ місту часів феодалізму [15, с. 5, 6, 12–13, 48, 68, 92 та ін.], а в статті сучасного українського дослідника Р. Радовича розкрито історію зрубної техніки будівництва на Поліссі, включно з лівобережним, яке розкинулося на теренах колишньої Сіверської землі [16]. Набагато більше відомостей про поселення, житла й господарські будівлі мешканців Сіверщини XIV–XVII ст. знаходимо в публікаціях археологів — С. Бе-

ляєвої, А. Кубишева, І. Кедуна, Ю. Пуголовка, С. Горбаненка, О. Супруненко, В. Приймака та інших [5; 8; 14; 24]. Водночас (здебільшого) — це опубліковані за результатами розкопок польові археологічні матеріали, які виконують роль історико-етнографічного джерела (до речі, археологічне вивчення Сіверщини часів після монгольського завоювання в Україні лише починається). Окрім них, джерелами для нас слугували опубліковані матеріали люстрацій кінця XVI — XVII ст. і низка документів, у тому числі з Литовської Метрики² [2–4; 9–11]. Цінним джерелом є і опубліковані Г. Анпіловим бортні «знамена» — знаки власності на угіддя бортників з відповідними написами [1]. В основу бортних «знамен» покладено різні знаряддя та інші предмети переважно матеріальної культури, включно з тими, що відображають поселенські й житлові реалії. Поселенську структуру виявляє «Пам'ять», надрукована у книзі О. Русиної, що присвячена історії Сіверської землі в часи входження її до складу Великого князівства Литовського. Це детальний список і частково опис населених пунктів Сіверщини, укладений для литовських посланців до Москви за спогадами інформантів на початку

XVI ст., після відторгнення краю Московією в результаті московсько-литовської війни 1500—1503 років [13].

Методологічною основою даного дослідження є концепція адаптивного значення людської культури стосовно відповідних природних і соціокультурних умов, сформульована М. Салінсом [25]. Оскільки і поселенські структури загалом, і конкретні форми поселень, і конструктивні особливості будівель, і матеріали, з яких їх споруджували, й інструменти, якими користувалися майстри безпосередньо залежали, з одного боку, від природної зони, клімату, навколишньої рослинності, ґрунту і довкілля як такого, а з другого, — від історичних умов існування та життєдіяльності севрюцького населення в досліджувану епоху.

Поселення

Після монгольського завоювання на Сівєрщині спостерігаються деякі зміни в поселенсько-житлобудівній сфері. Поселення стають меншими, а житла поступово перетворюються із заглиблених у ґрунт на наземні. Перехід від заглиблених до наземних жител, на думку деяких дослідників, був пов'язаний зі зміною поселенської структури і переміщенням поселень на більш низинні та вологіші ділянки. Водночас інші вчені наголошують, що дуже часто поселення досліджуваного періоду були там само, де й до монгольського завоювання. Наприклад, за спостереженнями археологів, особливо останніх років, чи не більшість пам'яток межиріччя Десни і Ворскли другої половини XIII — XIV ст. існували й у домонгольській період. Це, зокрема, Тополянський і Шпилівський археологічні комплекси, селище Чаплища й інші, не кажучи вже про літописні міста Путивль, Глухів, Вир. «...Як названі, так і інші приклади свідчать, що істотних змін в топографії давньоруських пам'яток домонгольського часу і періоду після середини XIII ст. не сталося», — наголошують археологи [24, с. 49—50].

Загалом, поселення після монгольського завоювання розміщуються і в долинах річок та озерець, і на берегових схилах, рідше — на

підвищених місцевостях; тобто причина переходу до будівництва наземних жител від заглиблених не така вже й очевидна. До того ж заглиблені у ґрунт житла будували і надалі, хоча й рідше, аніж у домонгольській період. Згадуваний М. Рабинович ставив перехід від напівземлянки до наземного житла в залежність від наявності необхідного матеріалу, зокрема від достатньої кількості будівельного хвойного лісу [15, с. 12—13]. Проте, як відомо, в українському лісостепу такий ліс завжди був дефіцитним. Відтак у лівобережному лісостепу житла, наприклад, у досліджувані часи, споруджували здебільшого з дуба [14, с. 121]. Перехід же від заглиблених до наземних споруд все одно мав місце.

Площа поселень після монгольського завоювання в багатьох випадках скорочується. Це, зокрема, відзначають археологи, як і те, що кількість дворів на них зменшується: за одними даними, — до 3—5, за іншими, — їх децю більше, також не досягає тієї кількості, яку фіксували в домонгольській період. Наприклад, у селищі Комарівка на березі затоки Дніпра Переяслав-Хмельницького району Київської області, поселення другої половини XIII — XV ст. займало площу «значно меншу, ніж давньоруське. Загальна площа селища зменшилася у 2—2,5 рази, що відповідає тенденції розвитку поселень протягом X—XV ст. і широко підтвержено дослідженнями» [5, с. 38]. На території поселення цього часу розкопано 9—12 жител (не завжди зрозуміло, житло це, чи господарська споруда) [5, с. 42]. Поблизу с. Озаричі Конотопського району Сумської області, на березі Сейму, археологи розкопали поселення досліджуваного часу з 9-ти жител. У другій половині XIII — XIV ст. його площа скоротилася у 2—2,5 рази, і лише наприкінці XIV — на початку XV ст. вона збільшилася, зайнявши «північну частину пагорба, на якому існувало давньоруське поселення» [5, с. 88].

За археологічними матеріалами загальну еволюцію поселень Комарівське й Озаричі можна представити таким чином. У другій половині XIII — XV ст. Комарівське поселення

займало меншу територію, порівняно з давньоруською епохою. Його площа скоротилася у 2–2,5 рази, тобто до 3–5 га, тут могло мешкати до 120–150 чоловік, у той час як за давньоруських часів проживало 300–500 мешканців (і було до 60–80 садіб). Аналогічні підрахунки за матеріалами Озаричького поселення для другої половини XIII – XIV ст. дозволяють визначити кількість населення до 60 осіб, у той час як у XII – першій половині XIII ст. тут проживало 100–120 мешканців [5, с. 99]. При дослідженні селища Глинське на Полтавщині, існування якого майже не переривалося з давньоруських до модерних часів, виявилось, що на його полях росло чимало бур'янів. А це, як зазначають палеоекологи, однозначно засвідчує не лише тривале використання одних і тих самих ділянок землі під поля, а й значну тривалість існування поселення [14, с. 114].

У XV–XVII ст. селища залишаються малодвірними (переважно від 1-го до 5-ти дворів, іноді – до 10-ти). Це засвідчують передовсім писемні джерела, хоча в них далеко не все однозначно. Наприклад, у земельних наданнях 1498 року в більшості випадків ідеться то про «шесть человекъ», то про «четыри ч[о]л[о]в[е]ки» і т. п. [4, с. 597; 10, с. 692, 769]. В інших документах подано більшу кількість господарів. Так, за даними люстрації 1631–1633 років, у трьох селах, наближених до основних центрів досить добре залюдненої Наддніпрянщини, Любецького староства «підданих» нарахували: у с. Грабов – 14, у с. Лопатні – 10, у с. Бельдзюги – 50, у с. Губичі – 12 дворів [11, с. 92–93].

Стосовно цих господарів ще М. Володимирський-Буданов підкреслював: «Одначе зауважимо, що ці люди – не селяни наступних часів, які володіли маленькими наділами, а хазяї, котрі володіли кожний значним наділом землі; такий наділ згодом могли перетворити на цілий маєток, жалуваний королями зем'янину. Так Малафей тримав землю Трибісовщину, яку пізніше пожалували зем'янину Презовському як цілісний маєток. Очевидно, що поселенець, який володів такими великими наділами, мав

бути оточений чималою кількістю залежних від нього людей, робітників» [6, с. 27].

Доволі великі колективи, зосереджені під головуванням одного старшого, що мали спільне господарство, у науковій літературі щодо України відомі переважно під назвою «дворища», у джерелах вони також позначені термінами «служба», «сім'я», «братчина», «маєтність», «отчина» [12, с. 86]. У земельних наданнях від 1498 року також ідеться про «служби»: «Ино мы зъ ласки нашое, для его службы, тые чотыри ч[о]л[о]в[е]ки вышейписанные и зъ ихъ землями пашными и бортными...» [10, с. 692]; «...и теперь тамъ седять шесть человекъ, а служба съ тыхъ людей идеть ловецкая – зверъ сочатъ» [10, с. 769]. При цьому на Поліссі в досліджувані часи дворища були особливо поширені. В одному дворищі в кількох житлових будівлях і приміщеннях часто проживало до 70–80 осіб різного віку і статі [12, с. 99]. Про величину родин можна дійти висновків із того, що при розкопках селищ поблизу Комарівки й Озарич майже в кожному житлі знайдено уламки великих казанів, які слугували для приготування їжі. А на Комарівському поселенні знайшли цілий казан, що має діаметр вінця 60 см, висоту 30 см і товщину стінок 0,8 см [5, с. 45].

Звичайно, у документах могли зазначати й голів невеликих господарств, котрі очолювали малі сім'ї. За більшістю джерел визначити, яке це господарство – невелике чи дворище – вкрай складно. Точніше встановити кількість жителів у поселенні, а значить, відповідно і число мешканців, можливо за джерелами, що перелічують, скільки в ньому було «домів», «подимій», чи «димів». Саме таким джерелом є «Пам'ять» – документ, який мали із собою литовські послы до Московії на початку XVI ст., котрі вели перемовини щодо врегулювання нового кордону після захоплення Москвою Сіверщини в 1500–1503 роках. За спогадами людей, які проживали в тих чи інших районах Сіверської землі до московсько-литовської війни, її уклали 1527 року, і, таким

чином, вона подає стан справ на кінець XV ст. (звідси й назва). У «Пам'яті» і названо кількість «домів», «димів», чи «подимій» по селах Сіверщини.

У районі Чернігова і Стародуба, у селах Листвен, Гореск, Волинчо й Сосниця, названо по 30 «**домов**»; у селах Боровичі й Домислов — по 40 «**домов**»; у с. Козличі зафіксовано 10 «**домов**», так само, як і в с. Ордачиков на річці Остер теж 10 «**подымеи**» [13, с. 207]. Інше село на Острі — Новоселиця — мало 30 «**подымеи**». У селах на Десні також зафіксовано різне число «**подымеи**», однак у межах кількості, названої вище: у селах Моравеск, Шостовичі, Колчов і Слабин — по 20, у селах Слободка, Шерепи та Смолен — по 10, а в с. Перекоп, у місці злиття Снова й Десни, — аж 40 «**домов**». Могло їх бути й менше: у селах Руднь і Ушно зафіксовано по 15 «**домов**», а в селах Авдієвичі, Хоробор та Гусавичі на Десні всього по 7 [13, с. 208, 210]. Приблизно таку ж кількість «домів» зафіксовано в поселеннях на р. Снов: у селах Клочков, Курилов, Велика Вес було по 20 «**домов**», с. Смянеск мало 30 «**домов**», а в селах Словес і Сновеск зафіксовано аж по 50 «**домов**» [13, с. 208, 210]. Село «**Малая Вес на рѣцѣ Гвинѣ**» мало 30 «**домов**», у с. Малий Листвин нарахували 20 «**домов**», у с. Сибреж — 8 «**домов**», а в с. Межруд — «**домов 10 а ѿдин**» [13, с. 208]. Ситниковичі «**ѿверхъ ѿстра подымѣи полтретцдцать**», Ордачиков — 10, а Новоселиця — 30 «**подымѣи**» (обидва теж на Острі) [13, с. 209–210]. Отже, кількість «домів», «подимій», чи «димів» у селах Сіверщини, зазначена в «Пам'яті», підтверджує думку, що в документах, у яких здебільшого фігурує незначне число господарів, насправді мова йде про багатолюдні дворища.

Житло і господарські будівлі

Теслі-севрюки й за межами Сіверщини славились як майстри своєї справи, що й не дивно, зважаючи на тутешнє багатство лісу в XIV–XVII ст. Наприклад, «добродеревців» із сіверського м. Дроків 1496 року запро-

сили будувати Черкаський замок [17, с. 163]. А в матеріалах люстрації Любецького староства 1631–1633 років читаємо, що там існував спеціальний податок деревом на будівельні й ремонтні потреби замку. Зокрема, піддані «дерева із служби дають по два вози, котре залишається на замкову потребу» [11, с. 89].

Двори та дворища севрюків, судячи з усього, мали огорожі. Такі огорожі могли виконувати функцію і безпосередньо укріплень. А сіверські міста, звичайно, мали фортечні стіни. Будували їх, як правило, з дерева. Тож не випадково серед севрюцьких бортних «знамен» натрапляємо на «**острожок**» [1, рис. 4, 239–241 на с. 161]. Значення цього терміна розкривають словники: «*Острожек (острожок), м. То же, что острогъ*»; «*острогъ, м. 1. Частокол, палисад из заостренных сверху бревен, плотно пригнанных друг к другу и вбитых в землю. 2. Укрепление, крепость*» [18, с. 159–161]. На малюнках, які супроводжують «знамено» «**острожок**», також чітко вгадується частокіл. Будували ж частоколи, укріплення тощо, як і житла, з дерева — зі стовпів і колод, що знайшло відображення в «знаменах», названих «**столбы**» [1, рис. 5, 369, а також 370–375 на с. 162].

Серед зображень бортних «знамен» маємо «**ворота**», що й не дивно, оскільки вхід в огорожу закривали. Виготовлені вони з широких дощок чи плах, нагадують типові ворота у традиційних селянських садибах [1, рис. 5, 291–292 на с. 162].

Житла, які після монгольського завоювання певний час продовжували будувати заглибленими у ґрунт, згодом перетворили на наземні. Сумський археолог В. Приймак, який досліджує Лівобережжя, зазначив, що в другій половині XIII — XV ст. на південноруських землях «відбуваються відчутні зміни в домобудівництві» [24, с. 46]. Для попереднього часу характерні переважно напівземлянки, при розкопках яких знайдено збережені нижні, інколи — верхні частини печей. Наземні ж житла — з підклітами (також із печами, однак інколи і з вогнищами) — траплялися рідше.

А от із середини XIII ст. більше відомі саме слабо заглиблені у ґрунт житлові будівлі, які часто опалювали, судячи з відсутності потужних завалів печини над черенями, не печами, а вогнищами. Не виключено, що ці опалювальні споруди були підняті на деяку висоту над підлогою [24, с. 46].

Основним матеріалом для спорудження жител у севрюків було дерево. Особливо полюбляли сосну, адже саме її використовували як головний матеріал для масової забудови, а от ялину для цього застосовували рідше. При нестачі хвойних порід майже єдиним будівельним матеріалом був дуб. Саме так було в багатьох районах лівобережного лісостепу, наприклад, у басейні Ворскли, де розкинулося селище Глинське, і де росли переважно широколисті ліси.

Елементи дерев'яної конструкції будівель (колоди, дошки, лаги тощо) з'єднували за допомогою пазів, а також скріплювали металевими цвяхами, костилями й скобами, які були виявлені під час розкопок [5, с. 73]. Майстри працювали сокирами різних видів, а також долотами, стругами, пилками. Про них маємо уявлення з огляду на вищезгадані бортні «знамена», а також із деяких писемних джерел. Зокрема, у судовій справі 1597 року з Волині названі «сокиры, топоры, пилы, лытное и контовое гвоздя» [3, с. 161]. Не помилимося, припустивши, що ці інструменти були аналогічними і в севрюків.

Серед знарядь, уживаних севрюцькими майстрами при спорудженні жител та зображених на бортних «знаменах», важливе місце посідають сокири — «топоры». Зображення сокир різноманітні. Поміж них, як вважає Г. Анпілогов, є сокири з різними лезами: одні застосовували для рубання лісу (з лезом, подібним до бойової сокири), інші — теслярські, «з широкою лопаттю», а ще топір столярний тощо. Проте насправді сокири на малюнках більше різняться своїми сокирищами, відмінності в лезах не такі помітні. Якщо ж виходити з різниці в довжині та формі топорощ, то, справді, помітне різне призначення со-

кир: на довгих руків'ях — для рубання лісу, теслярські — легші, столярні — «одноручні» («деякі з них мають сокирище з лапою»), а також «полегшені одноручні бочарні сокирки» [1, с. 164 (також рис. 3, 142–154 на с. 160)]. Є серед цих «знамен» і «топорокъ с приметком», що позначає, вочевидь, спеціально призначену для певних видів робіт сокирку. «Приметок», судячи з усього, означає якийсь додаток, він намальований у вигляді виступу на топорощі. Пор.: «приметокъ. м. Придирка, притеснение. <...> 2. Деталь бортного знамени» [19, с. 219], «приметьвати=приметьваю — подкидывать, подбрасывать» [22, с. 1430].

Після сокир наступне місце за кількістю зображень серед опублікованих Г. Анпіловим бортних «знамен» посідають різної форми струги — «скобели» і «скобелки», які також застосовували при майструванні з дерева багатьох деталей будівель [1, с. 164 (також рис. 3, 135–141 на с. 160)]. Ці та інші деревообробні інструменти археологи знайшли під час розкопок. Зокрема, серед них є долота великих розмірів, що застосовувалися при видовбуванні різного роду пазів та заглибин. Знайдено також струги для обробки великих поверхонь, свердла спірального типу з горизонтальною втулкою, в яку вставляли дерев'яну ручку [5, с. 93 та ін.].

Севрюки будували житла як зрубні, так і стовпової конструкції. Зокрема, у поселенні поблизу с. Комарівка археологи виявили залишки чотирикутних жител стовпової конструкції, розмірами $3,9 \times 9$ м і площею понад 30 м^2 . Були вони наземні, на майже квадратному підклаті, площею від $6,7$ до $11,5 \text{ м}^2$, який мав зрубну або також стовпову конструкцію [5, с. 38–42]. Іноді трапляються житла із заглибленою до $1,05$ м підлогою. Стіни жител мали глиняну обмазку, підлога земляна і глинобитна, зі слідами підмазки жовтою глиною. У житлах переважає південна орієнтація входу, з відхиленням на південний захід чи південний схід. Печі глинобитні, на дерев'яних каркасах, простежуються сліди їхньої побілки. Орієнта-

ція печей північна, з відхиленням на північний схід і північний захід (їх розміщували в північно-західному чи північно-східному кутку). Тобто простежується чітке співвідношення між входом і піччю по діагоналі [5, с. 38–42].

На поселенні Озаричі на Сумщині житла подібні до комарівських. Археологи С. Беляєва й А. Кубишев, які його досліджували, зазначили: «...на поселенні другої половини XIII – початку XV ст. простежуються два типи жител: наземні та наземні на підклеті. З дев'яти жител поселення більшість належала до жител без підклету; до другої групи – лише одне житло. За конструктивними особливостями житла розподіляються на стовпові та стовпові із зрубним підклетом. Ймовірно, конструкція деяких наземних жител могла бути зрубною» [5, с. 65]. Усі житла мали прямокутну форму, розмірами 8,4 × 4,2 м; 8 × 6,4 м; 6 × 5,2 м [5, с. 63–64]. А от печі розміщували переважно в південному кутку, з відхиленням на південний схід чи південний захід.

Житла могли мати прибудови, про що в Литовській Метриці читаємо: «**Ут клети изба съ примномъ**» [9, с. 1522]. Словник старобілоруської мови подає таке значення цього слова: «**Примень** – сенцы ў лазні або свірне, прибудова» [23].

У Новгороді-Сіверському археологи розкопали житло XIV–XV ст. із залишками глинобитної печі. Помешкання мало майже квадратну форму, розмірами 3,35 × 3,25 м, було орієнтоване кутами за сторонами світу та впущене в материк, тобто заглиблене, на 0,5 м [8, с. 191]. У літописній Лтаві (сучасна Полтава) одне з імовірних жител заглиблене в материк лише на 10–15 см [24, с. 16]. На селищі-посаді Шпилівського археологічного комплексу (правий берег р. Псел на Сумщині) розкопане житло другої половини XIII ст. Це зорієнтована кутами за сторонами світу наземна споруда прямокутної форми, розмірами близько 4 × 5 м. Північна частина цього, розміщеного на схилі, житла була заглиблена до 0,2 м. Західний куток було відведено для опалювальної споруди. Це, як при-

пускають дослідники, – вогнище, розмірами 1,0 × 0,60–0,95 м, з потужністю череня від 3 до 5 см, яке споруджене на підвищенні з глини. Перед опалювальною спорудою була яма, що плавно розширювалася в бік череня, тобто, радше за все, була передпечною. Поряд із житлом були викопані дві господарські ями [24, с. 46–48]. Залишки наземного житла другої половини XIII – XIV ст., розмірами близько 4,3 м × понад 6,0 м, досліджено на селищі-посаді Тополянського археологічного комплексу (на околиці м. Сум). Тут знайдено велику кількість глиняної обмазки, уламки жорен та точильного каменя. Поряд було виявлено кілька господарських ям, судячи з розмірів, зернових, а також залишки напівземлянкової споруди [24, с. 48–49]. Напівземлянкове приміщення з вхідним тамбуром дослідили на селищі Стан-2 поблизу с. Волинцеве, неподалік Путивля. Його традиційно датують другою половиною XIII – XIV ст. На селищі Чаплища в Посеймі, також неподалік Путивля, розкопано ще одне напівземлянкове житло того ж часу. Розміри за верхнім краєм котловану, розширеним відносно дна, становлять 3,20 × 2,05 м, а на дні – 2,3 × 2,2 м. Стінки напівземлянки, заглибленої на 0,95–1,15 м в материк-пісок, розширювалися вгору таким чином, що утворювали невелику приступку по всьому периметру приміщення [24, с. 49].

***

Біля жител розміщували господарські будівлі – наземні й заглиблені в ґрунт. Їх будували також переважно з дерева. У селищі Озаричі господарські будівлі були більш заглиблені, аніж житла [5, с. 66]. У Новгороді-Сіверському під час розкопок виявлені господарські споруди XIV–XV ст., які також заглиблені на 0,55 м. Одна з них мала прямокутну форму 2,4 × 2 м та орієнтована, як і розкопане там же житло, кутами за сторонами світу [8, с. 191]. Деякі споруди будували на підклетках: «**У ѡдринны клеть на подклетѣ**» [9, с. 1522] («**одрина** – хлев (?), сеновал (?)» [22, с. 621]; «**клетѣ, клеть**

<...> комора» [20, с. 477]). Більшість господарських споруд використовувалися для зберігання продуктів, про що «свідчить наявність підпілля, чавунних казанів і горщиків, тарної кераміки» [5, с. 67]. Окрім того, на поселеннях Комарівське та Озаричі розкопані й приміщення для утримання худоби [5, с. 67].

Писемні джерела вказують на існування в Україні в досліджуваній період доволі великих господарських дворів, які, очевидно, були особливо значними у вищезгадуваних дворищах. Трапляється у джерелах і назва «гумно». Про його суть і призначення можна скласти уявлення, скажімо, із заповіту 1571 року ігумена Дерманського монастиря на Волині Іоана Степановича: «...вѣ гѹмнѣ стогъ жита, вѣ которомъ было сорокъ копъ...», або із судової справи 1580 року, де йдеться про «...збожъе, вѣ гѹмнѣ стоячоє...» [2, с. 34–35, 145]. (Див. пояснення у тлумачному словнику: «гумно́ <...> діал. тік з господарчими будівлями біля житла або й за селом» [21, с. 193].) Джерела містять також інформацію про будівлі, які стояли на таких дворах чи токах: «...а бѹдованѣ оныхъ людей: клетѣ, клѹни, стайни, хлѣвы, обори, оплоты»; а також: «...вѣ коморахъ, вѣ оборахъ видла, таже и пашню готовѹю молочнѹю зъ шпихлирами побрала...» [2, с. 202, 277]. Або у свідченні вижа³ Севрюка про розбійний напад на селян, який стався між 1518 і 1522 роками (на жаль, точну місцевість, де відбувалися події, визначити не вдалося): «Гѹмно сожыгли, ѿ гѹмна тынъ, ѿ тынѹ ѡдрина, тынѹ полчетверты копы; ѿ ѡдрины клетъ на подклетѣ» (одрина — хлів (?), сіновал [22, с. 621]). Звідти ж дізнаємося про «поветъ» [9, с. 1522–1523]. У цих коморах, повітках та інших будівлях зберігалися різноманітні харчові припаси і одяг, а також «квасники чот[ы]ри, коровы 4, нароги (сошники. — В. Б.) трои, свердлы три, долоте двѣ, резецъ лопатень. <...> 2 лезиве, одно рѣмяное, пешня, рагати-на», а «подъ поветью были трои колеса» [9, с. 1522].

До господарських споруд варто віднести і спеціальні зернові ями. Господарські ями мали грушо-, дзвоно- або глекоподібну форму. Їхньою особливістю є наявність порівняно вузького горла і стінок, що розширюються до рівного дна. Доволі часто знайдені ями мають сліди кіптяви та глиняних підмазок. Кіптява, за етнографічними даними, є свідченням розпалювання в порожній ямі вогню перед її використанням, з метою викурювання всіляких шкідників, а також знищення гнилі тощо. Традиція зберігання зерна в таких ямах на теренах України існує впродовж століть і навіть тисячоліть. Господарські ями розміщені у власне помешканнях або ж сконцентровані навколо жител, утворюючи житлово-господарські комплекси. Про розміри таких ям у севрюків можна судити, наприклад, за тими з них, що розкопані на території Полтави. Так, одна із цих ям має діаметр горловини 0,3 м, дна — 1,3 м, глибину 1,7 м. Археологи підраховали, що натурна маса зерна, яке зберігали в ямі, становить близько 770 кг. Інша господарська яма має діаметр горловини 0,5 м, дна — 1,07 м і глибину 1,2 м. Маса зерна, що могло зберігатися в цій ямі, становить до 500 кг [7, с. 172]. За прийнятою серед археологів класифікацією, обидві ями варто віднести до малих і середніх. Одна з господарських ям розкопана на поселенні Комарівка — «діаметром 2 м, округлої форми, стінки підмазані глиною, можливо, вона використовувалася як зерносховище» [5, с. 38].

У господарських ямах зберігали посівне зерно. Його не можна було сушити в печах, а надто прожарювати, оскільки воно втрачає здатність до проростання. Таке живе зерно використовує кисень і виділяє вуглекислий газ. У закритому просторі воно швидко поглинає кисень, а потім «засинає» і «просипається» знову лише тоді, коли до сховища потрапляє свіже повітря. Якість насіння при цьому не знижується, проте розкриття ям, до яких потрапляє кисень, несприятливо впливає на зерно. Тому, очевидно, середньовічні землероби «запечатували» яму одразу ж після за-

повнення, а потім відкривали й забирали все зерно [7, с. 172–173]. Також ймовірно, що господарські ями використовували і для зберігання значних обсягів харчового зерна. Із цих ям зерно для повсякденних потреб поступово забирали меншими порціями.

Немає сумніву, що і форми поселень, і житла, і господарські будівлі севрюків у реальному житті були різноманітнішими та мали більше конструктивних особливостей, аніж ті, які постають перед нами в запропонова-

ному невеликому нарисі. Проте наразі маємо вдовольнитися тим, що повідомляють нам джерела. Водночас сподіваємося, що подальші дослідження уможливлять глибші знання щодо цієї тематики, адже археологи під час розкопок постійно відкривають багато нового, а в російських архівах на дослідників чекають переписні матеріали XVI–XVII ст., що містять зображення й номенклатуру бортних «знамен» севрюків, з яких далеко не всі були опубліковані Г. Анпілоговим.

Примітки

¹ В автора простежуємо існування певної проблеми з визначенням, що ж таке «русский феодальный город». Наприклад, такі міста, як Київ, Чернігів він визнає «українськими» на пізніх етапах їхньої історії, а от раніше вони, на його думку, були «руськими» [15, с. 5–6].

² Литовська Метрика – комплекс упорядкованих і об'єднаних у вигляді зшитків або книг

різноманітних матеріалів зі справочинства великокняжої канцелярії Великого князівства Литовського XV–XVIII ст.

³ Виж – судовий урядовець нижчого рангу в старостинському і воєводському судах Великого князівства Литовського, який здійснював попереднє слідство.

Джерела та література

1. Анпилов Г. Н. Бортные знамена как исторический источник (По Путивльским и Рылским переписным материалам конца XVI и 20-х годов XVII в.). *Советская археология*. 1964. № 4. С. 151–168.

2. Архив Юго-Западной России. Ч. 1. Т. 1. Киев, 1859. 640 с.

3. Архив Юго-Западной России. Ч. 1. Т. 6. Киев, 1883. 1124 с.

4. Архив Юго-Западной России. Ч. 7. Т. 1. Киев, 1886. 746 с.

5. Беляева С. О., Кубишев А. І. Поселення дніпровського Лівобережжя X–XV ст. (за матеріалами поселень поблизу сіл Комарівка та Озаричі). Київ : Ін-т археології НАН України, 1995. 110 с.

6. Владимирский-Буданов М. Ф. Население Юго-Западной России от второй половины XV в. до Люблинской унии (1569). *Архив Юго-Западной России*. Ч. 7. Т. 2. Киев, 1890. С. 1–210.

7. Горбаненко С. А., Пуголов Ю. О. Продукти землеробства у літописній Лтаві. *Древности 2014–2015. Харьковский историко-археологичес-*

кий ежегодник. Харьков : ООО НТМТ, 2014–2015. Вып. 13. С. 166–180.

8. Кедун І. Післямонгольський Новгород-Сіверський за матеріалами археологічних досліджень. *Наукові записки. Серія: історичні науки*. Вип. 20. Кіровоград : Кіровоградський державний педагогічний ун-т імені Володимира Винниченка. 2014. С. 3–8.

9. Литовская Метрика. Т. 1. Книга первая судных дел. *Русская историческая библиотека*. Т. 20. Санкт-Петербург, 1903. 1120 с.

10. Литовская Метрика. Отдел 1. Ч. 1: Книга записей. Т. 1. *Русская историческая библиотека*. Т. 27. Санкт-Петербург, 1910. 660 с.

11. Мицик Ю., Михайловський В. Любецьке староство в опису малознаної люстрації 1631–1633 рр. *Сіверянський літопис*. 2015. № 1. С. 89–96.

12. Мишко Д. І. Соціально-економічні умови формування української народності (становище селян і антифеодальні рухи на Україні в XV – першій половині XVI ст.). Київ : Вид-во АН УРСР, 1963. 292 с.

13. Пам'ять. Русина О. Сіверська земля у складі Великого князівства Литовського. Київ : Ін-т укр. археографії та джерелознавства ім. М. С. Грушевського, Ін-т історії України НАН України. 1998. С. 207–215.

14. Пуголовок Ю. О., Горбаненко С. А., Сергєєва М. С., Яніш Є. Ю. Палеоекологія околиць Глинського археологічного комплексу XIII–XIV ст. *Археологія*. 2015. № 4. С. 109–128.

15. Рабинович М. Г. Очерки матеріальної культури руского феодального города. Москва : Наука, 1988. 312 с.

16. Радович Р. Становлення зрубної техніки будівництва на теренах Полісся. *Народна творчість та етнологія*. 2017. № 6. С. 22–32.

17. Русина О. Сіверська земля у складі Великого князівства Литовського. Київ : Ін-т укр. археографії та джерелознавства ім. М. С. Грушевського, Ін-т історії України НАН України, 1998. 244 с.

18. Словарь русского языка XI–XVII вв. / главный ред. Д. Н. Шмелев. Ин-т русского языка. Вып. 13 (Опась–Отрабатыватися) / сост. О. В. Малкова и др. Москва : Наука, 1987. 318 с.

19. Словарь русского языка XI–XVII вв. / главный ред. Г. А. Богатова. Ин-т русского языка РАН. Вып. 19 (Принебесный–

Присвѣдѣтельствovati) / авторы С. В. Дегтев и др. Москва : Наука, 1994. 272 с.

20. Словник староукраїнської мови XIV–XV ст. : у 2 т. / ред. кол. : Д. Г. Гринчишин, Л. Л. Гумецька (голова), І. М. Керницький. Ін-т мовознавства ім. О. О. Потебні АН УРСР. Т. 1: А–М. Київ : Наукова думка, 1977. 632 с.

21. Словник української мови : в 11 т. / за ред. І. К. Білодіда. Ін-т мовознавства АН УРСР ім. О. О. Потебні. Т. 2: Г–Ж / автори А. П. Білоштан та ін. Київ : Наукова думка, 1971. 550 с.

22. Срезневский И. И. Материалы для словаря древне-русского языка по письменным памятникам. Т. 2: Л–П. Санкт-Петербург, 1902. 1430 с.

23. Старабеларускі лексікон: падручны перакладны слоўнік / укладальнікі: М. Прыгодзіч, Г. Ціванова. Менск, 1997. URL : <http://slounik.org/starbiel>.

24. Супруненко О. Б., Приймак В. В., Мироненко К. М. Старожитності золотоординського часу Дніпровського лісостепового Лівобережжя. Київ–Полтава : Археологія, 2004. 81 с.

25. Sahlins M. D. Evolution: specific and general. *Anthropological Theory: A Sourcebook* / R. A. Manners, D. Kaplan Editors. New Brunswick and London, 2009. P. 229–241.

References

1. Anpilogov G. (1964) Bortnye znamyona kak istoricheskiy istochnik (Po Putivlskim perezpisnym materialam kontsa XVI i 20-h godov XVII v.) [Signs on Wild Bees' Nests as a Historical Source (After the Putivl and Rylysk Census Materials of the Late 16th Century to the 1620s)]. *Sovetskaya arheologiya* [Soviet Archaeology], no 4, pp. 151–168.

2. Vremennaya Komissiya dlia razbora drevnih aktov [Temporary Commission to Review Ancient Deeds] (1859) *Arhiv Yugo-Zapadnoy Rossii* [Archives of Southwest Russia]. Kiev, Part I, Vol. I, 640 pp.

3. Vremennaya Komissiya dlia razbora drevnih aktov [Temporary Commission to Review Ancient Deeds] (1883) *Arhiv Yugo-Zapadnoy Rossii* [Archives of Southwest Russia]. Kiev, Part I, Vol. 6, 1124 pp.

4. Vremennaya Komissiya dlia razbora drevnih aktov [Temporary Commission to Review Ancient Deeds] (1886) *Arhiv Yugo-Zapadnoy Rossii* [Archives of Southwest Russia]. Kiev, Part 7, Vol. I, 746 pp.

5. Bieliayeva S., Kubyshev A. (1995) *Poselennia dniprovs'koho Livoberezhzhia X–XV st. (za materialamy poselen poblyzu sil Komarivka ta Ozarychi)* [Settlements of the Dnipro Left Bank Lands in the Xth through XVth Centuries (After

the Materials of Settlements near the Villages of Komarivka and Ozarychi)]. Kyiv: Institute of Archaeology of the NASU, 110 pp.

6. Vladimirskiy-Budanov M. (1890) Naselenie Yugo-Zapadnoy Rossii ot vtoroy poloviny XV v. do Liublinskoy Unii [Population of Southwest Russia from the Second Half of the XVth Century to the Union of Lublin (1569)]. *Arhiv Yugo-Zapadnoy Rossii* [Archives of Southwest Russia]. Kiev, Part 7, Vol. 2, pp. 1–210.

7. Horbanenko S., Puholovok Yu. (2014–2015) Produkty zemlerobstva u litopysniy Ltavi [Agricultural Products in an Annalistic Ltava]. *Drevnosti. Kharkovskiy istoriko-arheologicheskii yezhegodnik 2014–2015* [Antiquities. A Kharkov Historical and Archaeological Yearbook 2014–2015]. Kharkiv: OOO NTMT, Iss. 13. pp. 166–180.

8. Kedun I. (2014) Pisliamoholskiy Novhorod-Siverskiy za materialamy arkeolohichnykh doslidzhen [Post-Mongolian Novhorod-Siverskiy after the Materials of Archaeological Studies]. *Naukovi zapysky. Seriya: istorychni nauky* [Proceedings. Historical Sciences Series]. Kirovohrad: Volodymyr Vynnychenko Kirovohrad State Pedagogical University, Iss. 20, pp. 3–8.

9. Litovskaya Metrika. T. 1. Kniga pervaya sudnyh del [The Lithuanian Metrika. Vol. I. The First Book of Lawsuits] (1903) *Russkaya istoricheskaya biblioteka* [Russian Historical Library]. Saint Petersburg, Vol. 20, 1120 pp.
10. Litovskaya Metrika. Otdel 1. Ch. 1: Kniga zapisey. T. 1 [The Lithuanian Metrika. Section I. Part. I: A Docket. Vol. 1] (1910) *Russkaya istoricheskaya biblioteka* [Russian Historical Library]. Saint Petersburg, Vol. 27, 660 pp.
11. Mytsyk Yu., Mykhaylovskiy V. (2015) Liubetske starostvo v opysu maloznanoyi liustratsiyi 1631–1633 rr. [Liubech Eldership in the Description of a Little Known Lustration Census-Taking in 1631–1633]. *Siverianskyi Litopys* [The Siverian Chronicle], # 1, pp. 89–96.
12. Myshko D. (1963) *Sotsialno-ekonomichni umovy formuvannia Ukrayinskoyi narodnosti (stanovyshche selian i antyfeodalni ruchy na Ukrayini v XV – pershiy polovyni XVI st.)* [Socio-Economic Conditions of Ukrainian People's Formation (Standing of Peasantry and Anti-Feudal Movements in Ukraine in the XVth through the First Half of the XVIth Century)]. Kyiv: UkrSSR Academy of Sciences, 292 pp.
13. (1998) Pamyat [Memory]. Rusyna O. *Siverska zemlia v skladi Velykoho kniazivstva Lytovskoho* [The Siverian Land within the Grand Duchy of Lithuania]. Kyiv: M. Hrushevskiy Institute of Ukrainian Archeography and Source Studies, NASU Institute of History, pp. 207–215.
14. Puholovok Yu., Horbanenko S., Serheyeva M., Yanish Je. (2015) Paleokolohiya okolyts Hlynskoho arkeolohichnoho kompleksu XIII–XIV st. [Paleoecology of Outskirts of the Hlynske Archaeological Complex of the XIIIth–XIVth Centuries]. *Arkeolohiya* [Archaeology], no 4, pp. 109–128.
15. Rabinovich M. (1988) *Ocherki materialnoy kultury Russkogo feodalnogo goroda* [Sketches of Material Culture of Russian Feudal Towns]. Moscow: Nauka, 312 pp.
16. Radovych R. (2017) Stanovlennia zrubnoyi tekhniki budivnytstva na terenakh Polissia [Formation of the Log-House Construction Technique on the Territory of Polissia]. *Narodna tvorchist ta etnolohiya* [Folk Art and Ethnology], # 6, pp. 22–32.
17. Rusyna O. (1998) *Siverska zemlia u skladi Velykoho kniazivstva Lytovskoho* [The Siverian Land within the Grand Duchy of Lithuania]. Kyiv: M. Hrushevskiy Institute of Ukrainian Archeography and Source Studies, NASU Institute of History, 244 pp.
18. Shmelev D. (ed.-in-chief), Malkova O. et al. (compilers) (1987) *Slovar russkogo yazyka XI–XVII vv.* [The Dictionary of the Russian Language in the XIth to XVIIth Centuries] (Russian Language Institute of the RAS). Moscow: Nauka, Iss. 13. (Опась–Отрабатыватися), 318 pp.
19. Bogatova G. (ed.-in-chief), Degtev S. et al. (compilers) (1994) *Slovar russkogo yazyka XI–XVII vv.* [The Dictionary of the Russian language in the XIth to XVIIth Centuries] (Russian Language Institute of the RAS). Moscow: Nauka. Iss. 19. (Принебесный–Присвѣдѣльствовати), 272 pp.
20. Hrynychshyn D., Humetska L., Kernytskyi I. (editors) (1977) *Slovyk staroukrayinskoyi movy XIV–XV st.: u 2 t.* [The Dictionary of the Old-Ukrainian Language of the XIVth–XVth Centuries in Two Volumes]. Kyiv: Naukova dumka, Vol. 1: A–M, 632 pp.
21. Bilodid I. (ed.), Biloshtan A. et al. (authors) (1971) *Slovyk ukrayinskoyi movy: v 11 t.* [The Dictionary of the Ukrainian Language in 11 Volumes] (UkrSSR AS Institute of Linguistics). Kyiv: Naukova dumka, Vol. 2: Г–Ж, 550 pp.
22. Sreznevskiy I. (1902) *Materialy dlia slovaria drevne-russkogo yazyka po pismennym pamiatnikam* [Materials for the Dictionary of the Old Russian Language after Written Records]. Saint Petersburg, Vol. 2: Л–П, 1430 pp.
23. Prygodzich M., Tsivanova G. (compilers) (1997) *Starabelaruski leksikon: padruchny perakladny slovnik* [The Old-Belarusian Lexicon: A Translated Manual-Dictionary]. Mensk. URL: <http://slounik.org/starbiel>.
24. Suprunenko O., Pryymak V., Myronenko K. (2004) *Starozhytnosti zolotoordynskoho chasu Dniprovskoho Livoberezhzhia* [Antiquities of Dnipro Left-Bank Forest-Steppe Ukraine of the Golden-Horde Period]. Kyiv–Poltava: Arkeolohiya, 81 pp.
25. Sahlins M. D. (2009) Evolution: specific and general. *Anthropological Theory: A Sourcebook* (editors R. A. Manners, D. Kaplan). New Brunswick and London, pp. 229–241.

Summary

Research of the settlements forms, structural peculiarities of the habitations and economic constructions of the Sevriuks enables to get acquainted with the culture of this community of late Middle Ages — early

Modern, still mysterious in a certain way. The investigation is based on the written (figures materials, banners of wild bees' nests – the signs of ownership on wild bees' nests objects of area of economic significance, *Pamiat* (Memory) – the list and partly the description of Sivershchyna settlements) and archaeological sources. The conception of adaptive significance of human culture concerning the appropriate natural, social and cultural conditions, stated by M. Sahlins, is the methodological base of the proposed investigation.

Some changes in the sphere of settlement and habitation building are observed in Sivershchyna after the Mongolian conquest. The settlements have become smaller (in 2–2,5 times), and the dwellings are changed gradually into land from the half-dugout. The reasons of the last are discussed among the scientists, who haven't reached consensus. A considerable part of the settlements, including Novhorod-Siverskyi, Putyvl, Hlynske, Ltava, whether the majority of the villages between Desna and Vorskla rivers, etc., have experienced the Mongolian conquest and are situated at the same place as in the Old Russian times. A number of owner in the villages is a small one. According to the sources there are mainly from 1 to 5 yards, sometimes to 10 and very seldom more a little. At the same time these are mainly *farmsteads*. Several tens of persons of different age and gender have lived in some housing buildings and premises of each of them.

Wood is used as the main material to build dwellings and economic constructions. Fortifications, fences and gate are erected of it. The habitations are rectangular, about 8 to 5 metres in size to almost square with the wall longer a little than 3 metres. They are often directed with the entrance, walls or corners toward the world sides. These are log houses and of post construction, on plinth and with extensions. Walls and land, wattle and daub floor has an earthenware coating. Stoves are pise-walled on wooden skeletons. The signs of their white washing are seen. Sometimes the habitations have been heated with fires. Economic constructions, including both cattlesheds (*odryny*), pantries (*kliti*), etc. and grain pits, are situated in a large yard, which obviously is called *barn*.

Keywords: the Sevriuks, settlement, farmstead, habitation, economic constructions.